

हेयोपादेयदर्पणः①

कोळियाल-रङ्गरामानुजः

हेयोपादेयदर्पणः①

1. ॐ

2. ०१ अभिगमनम्

1. ०१ मल-मूत्र-विसर्जन-प्रकरणम्

2. ०२ शौच-प्रकरणम्

3. ०३ गण्डूष-प्रकरणम्

4. ०४ आचमन-प्रकरणम्

5. ०५ दन्त-धावन-प्रकरणम्

6. ०६ स्नान-प्रकरणम्

7. ०७ वस्त्र-धारण-प्रकरणम्

1. अन्तरीयम्

2. उत्तरीयम्

3. अन्ये

8. ०८ पुण्ड्रधारण-प्रकरणम्

9. ०९ सन्ध्योपासनादि-प्रकरणम्

1. तर्पणानि

2. न्यासः

3. प्रोक्षणे

4. राक्षसमुद्रा

5. जपः

6. देवालयसमीपे दिक्

7. स्पर्शः

8. जपे करौ

9. जपे न्यासः, प्रोक्षणम्

10. उपस्थानम्

11. अष्टाक्षरजपादि

12. ब्रह्मयज्ञक्रमः

10. १० भगवत्-सेवा-प्रकरणम्

11. ११ औपासन-प्रकरणम्

1. दानेन प्रत्यवायवारणम्

12. १२ प्रातर-अभिगमन-प्रकरणम्

3. १३ उपादान-प्रकरणम्

4. १४ इज्या-प्रकरणम्

5. १५ भगवद्-आराधन-प्रकरणम्

1. अवश्यकार्यता

1. अनुकल्पाः

2. क्रमः

3. सङ्क्षेपः

4. पात्रसङ्क्षेपः

5. सुरभिमुद्रा

6. ग्रासमुद्रा

7. निर्देशः

8. घण्टा

9. शोषणम्

10. दीपः

11. षोडशोपचाराः

1. प्रथमे मन्त्रासने

2. द्वितीये स्नानासने

3. तृतीये अलङ्कारासने

4. चतुर्थे भोज्यासने

12. पञ्चमे पुनः मन्त्रासने

1. षष्ठे पर्यङ्कासने

2. समाप्तिः

13. व्यत्यासाः
14. अनेक-निमित्त-संभवे
15. नित्य-नैमित्तिक-सन्निपाते
16. भूत-शुद्धिः
17. भगवत्तीर्थम्
6. १६ भोजन-प्रकरणम्
  1. अतिथि-प्रतीक्षा
  2. गोमयलेपः
  3. पत्राणि
  4. वेषः
  5. पानम्
  6. हस्तौ
  7. शब्दः
  8. प्राणाहुतिः
  9. कवलम्
  10. आपोशनम्
  11. प्रकीर्णम्
  12. प्राणाहुति-शेष-सम्बन्धः
  13. परिवेषणम्
  14. लवणादि
  15. दीपनाशे
7. १७ हस्त-शोधन-प्रकरणम्
8. १८ पात्र-व्यवस्था
9. १९ स्वाध्याय-प्रकरणम्
  1. चोदनम्
  2. सत्सङ्गः
  3. अपराधः
  4. अभिप्रायभेदः
10. २० सायं-सन्ध्योपासन-क्रमः
11. २१ योग-प्रकरणम्
12. २२ सर्व-प्रकरण-शेषः
  1. अत्वरा
  2. ध्यानम्
  3. शास्त्राधीति-निदर्शनम्
  4. शुद्धिः
  5. कुलाभिमानम्
13. Appendix - +Dyugangā द्युङ्गा
  1. Goals ध्येयानि
    1. संस्कृतानुवादः
    2. Contribution दानम्

▼ विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)

हेयोपादेयदर्पण-विषयसूची

- उपादानप्रकरणम् पु. 102 93
- इज्याप्रकरणम् 103
- भगवदाराधनप्रकरणम्
- आचमनप्रकरणम्
- भाजनप्रकरणम् 111
- दन्तधावनप्रकरणम्
- हस्तशोधनप्रकरणम्
- स्नानप्रकरणम्
- वस्त्रधारणप्रकरणम्
- स्वाध्यायप्रकरणम्
- सायंसन्ध्योपासनप्रकरणम् 116
- सन्ध्योपासनादिप्रकरणम् ,
- योगप्रकरणम् 117
- भगवत्सेवाप्रकरणम् 99
- सर्वप्रकरणशेषः
- आचार्यस्मृतिमुक्तावलिः
- प्रातरभिगमनप्रकरणम्
- आचार्यस्तुतिः

श्रीमते वेदान्त-रामानुज-महादेशिकाय नमः । श्रीमते रङ्ग-रामानुज-महादेशिकाय नमः ।

॥ हेयोपादेयदर्पणः ॥

नत्वा गुरु-पदाम्भोजं
दृष्ट्वा मुनि-गणोदितम् ।
वेदान्त-लक्ष्मणाख्येन
यति-धुर्येण नाथवान् ॥
आस्तिकानां प्रपन्नानां
हेयोपादेय-दर्पणम् ।
सुख-बोधाय कुरुते
रङ्ग-रामानुजो मुनिः ॥

लघ्वाह्निके तावत् देश-काल-वैषम्यादिना नित्य-कर्माणि यथावद् अनुष्ठातुम् अशक्तानाम् ,
अत एव सङ्ग्रह-रुचीनां परमास्तिक-प्रपन्नानां कर्मानुष्ठान-सौकर्याय
ब्राह्म-मुहूर्ताद् आरभ्य रात्रौ शयन-पर्यन्तं कर्तव्यानि कर्माणि,
केषाञ्चित् पूर्वेषाम् आह्निक-ग्रन्थान् समीचीन-युक्तिं चानुसृत्य,
अधिकारि-विशेषे सङ्ग्रहानुष्ठानम् अपि प्रत्यवाय-निवारणाय प्रभवतीति मत्वा
सङ्ग्रह्य प्रदर्शितानि ।

इदानीं हेयोपादेय-दर्पणाख्येऽस्मिन् प्रबन्धे
तत्-तत्प्रकरणेषु +उपादेयान् कतिचन सूक्ष्मांशान्, परिहरणीयांश्च कांश्चित् विषयान्
सर्वेषां सुखबोधाय सङ्कलन्य प्रदर्शयामः ॥

०१ अभिगमनम्①

०१ मल-मूत्र-विसर्जन-प्रकरणम्②

विसर्जनोपक्रम-प्रभृति प्रक्षालन-पर्यन्तं
यथा किञ्चिदपि न लम्बेत,
तथा अन्तरीयम् उद्धृत्य धारयेत् ।
छत्रं पादरक्षां वा दधन् न मूत्रादि विसृजेत् ।
स्वमलं न पश्येत् ।
विसर्जन-प्रभृति आप्रक्षालनारंभं लिङ्गं वामहस्तेन गृह्णन्नेव वर्तेत ।
आ-गण्डूष-करणम् अवयवस्पर्शं, ष्ठीवनादिकं, वृथास्थिति, संभाषणं च वर्जयेत् । आर्द्रवस्त्रो विसर्जनं न कुर्यात् ।
सप्त-वाताहतं(=??) वस्त्रं शुष्कम् एव ॥

०२ शौच-प्रकरणम्②

सति संभवे उदङ्-मुखः शौचं कुर्यात् ।
अरत्नि-मात्रं जल-पार्श्वप्रदेशं परित्यज्य स्थले आसीनः कुर्यात् ।
अन्ते हस्त-द्वय-संघर्षणात् प्राक् हस्तयोः संबन्धं न कारयेत् ।

गुदे क्षिप्ता मृत्तिका यावता कृते न निश्शेषम् अपेयात् ,
तावत् क्षालनं कुर्यात् ।
इयद् एव एकं प्रक्षालनम् उच्यते ।
एवं द्वादशकृत्वः कुर्यात्।

मृत्तिकाया अलाभे सिकताभिरपि कुर्यात्।
तदा शौचं द्विगुणं भवति ।

मलादि-विसर्जनार्थम् आसीनस्य तद्-अप्रवृत्तौ अर्धं कार्यम् ।

प्रथम-शौचानन्तरं गुद-द्वारे अङ्गुलिं किञ्चित् प्रवेश्य क्षालनं कुर्यात् ।

लिङ्गे ऽप्य् एवं गृहस्थः कुर्यात् ।
अन्ते नख-शोधनं सम्यक् कुर्यात् ।
शौचस्थलं निर्मृत्तिकं क्षालयेत् ॥

०३ गण्डूष-प्रकरणम्②

स्वस्य वामभागे स्थले गण्डूषं कुर्यात् ।
जले, वाम-हस्त-तले च न कुर्यात् ।
चुलकेन जलम् आदाय कुर्यात् । हस्ताग्रेण न कुर्यात् ।

गण्डूषकरणसमये अङ्गुल्या जिह्वां न शोधयेत् । जलबिन्दवो यथा अङ्गेषु न पतेयुः,
तथा सावधानं कुर्यात् ।
गण्डूषस्थलं शोधयेत् ॥

०४ आचमन-प्रकरणम्②

शोधिते तीरे कुक्कुटवद् आसीन आचामेत् ।
जानु-दध्ने जले तिष्ठन् आचामेत् ।

अशुद्धान् पश्यन्, जल्पन्, तिष्ठन्,
दक्षिणाप्रतीचीमुखो, मुक्तकेशः,
प्रावृत-शिराः, प्रावृत-कण्ठो,
ऽप्रक्षालित-पाणि-पादः,

सत्त्वरो, ऽन्यचित्तश् च नाचामेत् ।
कदाऽप्य् उष्ण-वारिणा नाचामेत् ॥

शिखा-गलने, कच्छ-गलने,
स्कन्ध-प्रदेशात् यज्ञोपवीतस्य किञ्चिद् गलने,
रक्तादि नासिका-नेत्र-श्रोत्र-मलाश्रु-केशाग्नि-ब्राह्मणानां स्पर्श,
क्षुत्-ष्ठीवन-जृम्भणादि-करणे,
शूद्रादिभिः संभाषणे,
रथ्यागमने, अश्रु-मोचने, अधो-वायु-विसर्गे, रोदने, कोपे, प्रहासे, चाऽऽचमनं कुर्यात् ।

तस्यासंभवे श्रोत्राचमनं कुर्यात् ।
सप्रणवोच्चारणो नासिका-स्पर्श-पूर्वक-दक्षिण-श्रोत्र-स्पर्शः श्रोत्राचमनम् ।

यज्ञसूत्रं निवीतं कृत्वा
शूद्रादिना संभाष्य
उपवीतं कृत्वाऽऽचामेत् ।

दन्त-धावन-स्नान-पूजा-भोजनादिषु +आदाव् अन्ते च द्विर् आचामेत् ।
सन्ध्योपासन-होम-मन्त्र-जपादिषु +आदौ द्विः, अन्ते सकृत् आचामेत् ।
रथ्यागमन मूत्रोत्सर्जन-वस्त्रधारण-क्षुत्-निद्रा--पञ्चमादि-संभाषण--खादन-पानेषु कृतेषु द्विर् आचामेत् ।

आचमन-द्वय-प्रसक्तौ जलाभावे श्रोत्राचमनम् अपि द्विः कुर्यात् ।
सर्वकर्मसु +आरम्भे द्विः कुर्यात् ॥

०५ दन्त-धावन-प्रकरणम्②

प्राङ्मुखः प्राग्-उदङ्-मुखो वा दन्त-धावनं कुर्यात् ।
असंभवे उदङ्मुखः कुर्यात् ।
अधो-भाग-स्व-दन्त-पङ्क्तेः वाम-भागम् आरभ्य प्रादक्षिण्येन कुर्यात् ।
कुक्कुटासन-स्थित एवं कुर्यात्, न प्रह्वाङ्गः - नापि जपादाव् इव सम्यगासीनः ।

पर्व-प्रथमा-षष्ठ्य्-अष्टमी-नवम्य्-एकादशी-चतुर्दश्य्-अमावास्यासु भानु-भौम-शुक्र-मन्द-वारेषु जन्मन-क्षत्रे च काष्ठेन दन्तधावनं न कुर्यात् ।
काष्ठालाभे निषेध-काले च आम्रादि-पर्णैः कुर्यात् ।
तदा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां दन्तान् संशोध्य
द्वादश गण्डूषान् कुर्यात् ।

नदी-देवालय-गोष्ठादिषु दन्तधावनं न कुर्यात् ।
सपादुकस्, तैलाभ्यक्तः, कृत-क्षौरः, आसनोपविष्टो,
ऽन्यथा धृत-सूत्रश् च न कुर्यात् ।

गण्डूषानन्तरं नेत्र-नासिकामलं वामेन निघृष्य
मृज्-जलाभ्यां हस्तादि प्रक्षालयेत् ।

दन्तधावन-स्थलं गण्डूष-स्थलं च शोधयेत् ॥

०६ स्नान-प्रकरणम्②

स्नान-सङ्कल्प-सात्त्विक-त्यागौ +आसीन एव कुर्यात् ।

भगवदाराधन-मन्त्रजप-होम-ब्रह्मयज्ञ-श्राद्ध-स्नान-दान-योगानामारम्भे
गायत्री-जपारम्भावसानयोश् च प्राणायाम-त्रयं कार्यम् ।
सन्ध्योपासनार्घ्य-प्रदानयोर् आरम्भे सकृत् कार्यम् ।
अन्यत्रापि प्रायशः सकृदेव ।
कुम्भकं कुर्वन् एव प्रत्येकं प्रणव-मिश्र-व्याहृति-सप्तक--सप्रणव-गायत्री--तच्-छिरांसि मनसा त्रिः पठित्वा
दक्षिणश्रोत्रं स्पृशेत् ।
अयमेकः प्राणायाम उच्यते ।

नद्यां प्रातः प्रवाहाभिमुखो, मध्याह्ने सूर्याभि-मुखश्च स्नायात् ।
अन्यत्र सूर्याभिमुख एव स्नायात् ।

स्थान-काले आर्द्र-वस्त्रेण मुखादि-मलापनोदनं न कुर्यात् ।
मलापनोदनाय पादयोः परस्पर-संघर्षं न कुर्यात् ।
नाभेर् अधो-भाग-मलापनोदनं वाम-हस्तेनैव कुर्यात् ।

स्व-पृष्ठ-भाग-मलापनोदनम् अन्येन न कारयेत् ।

यज्ञ-सूत्रं निवीतं कृत्वा न शोधयेत् ।
उपवीतं सूत्रं प्रादक्षिण्येन शोधयेत् ।

स्त्री-शूद्र-पतितानुपनीत-रोगिष्ठ-पाषण्डाशुचि-प्रभृतिभिः सह न स्नायात् ।

अन्यावगाहात् पूर्वम् अङ्गुलिना तोयम् आदाय स्वाचार्य-पादोदकं तद् ध्यात्वा
तेन मूर्धानं सिञ्चेत् ।
एवं त्रिः कृत्वा स्वाचार्य-प्राचार्य-नामनी संकीर्त्य
अवगाहं कुर्यात् ।

श्रोत्र-द्वय-रन्ध्रे ऽङ्गुष्ठाभ्यां, नासिका-रन्ध्रे कनिष्ठिकाभ्यां च पिधाय अवगाहनं कुर्यात् ।
अनन्तरं शिखां विस्रस्य
शिरसि पुरोभागे लम्बयित्वा
तीरं गत्वा
द्विर् आचम्य
कुक्कुटवदासीनः शुष्कम् आर्द्रं वा वस्त्र-खण्डं शिरसि प्रसार्य
शिरः सम्मृज्य,
खण्डं प्रक्षाल्य
अङ्ग-मार्जनं कुर्यात् ।

केश-स्थ-जलापनोदनाय शिखां मुष्टिना न निष्पीडयेत् ।
तद्-अर्थे वस्त्र-खण्डेन शिखां न बध्नीयात् ।
अन्तरीयैकदेशेन उत्तरीयेण पाणिना वा नाङ्गानि मार्जयेत् ।
केशान् न धुनुयात् ।
केशान्तं शाट्या न ताडयेत् ।

यज्ञसूत्रं वस्त्रेण न मार्जयेत् ।
उरस्-संमार्जनावसरे उपवीतम् अन्यथा न कुर्यात् ।

शिखां मूल-भागे यथा-शास्त्रं बध्नीयात्, न +अग्रभागे॥

०७ वस्त्र-धारण-प्रकरणम्②

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा वस्त्रं धारयेत् ।

कदाप्य् उत्तरीयम् अधः, अन्तरीयमुपरि च न धारयेत् ।

श्वेतं वस्त्रं धृत्वैव तत् तत् कर्म कुर्यात्; न कम्बलादिकम्, न वा कुसुम्भादि(=कुङ्कुमपुष्पादि)रक्तं वस्त्रम् ।

अन्तरीयम्③

आर्द्रम् अन्तरीयं कटि-देशाद् अवमुच्य
करेण परिशुद्धे स्थले त्यजेत् ।
न जले क्षिपेत् ।
त्यक्तं च मान्त्र-मानस-स्नानन्तरं
व्याहृतिभिः प्रोक्ष्य पार्श्वे निक्षिपेत् ।
प्रोक्षणात् पूर्वं न स्पृशेत् ।

पुरोभागे कच्छं धृत्वा
पृष्ठभागे धारयेत् । अन्तरीयाग्र-भागयोर् यथा दिनभेदेन व्यत्यासो न स्यात्,
तथा प्रथम-धारणानुसारेण धारयेत् ।
पुरस्ताद् वा पश्चाद् वा पुच्छ-कच्छं न कुर्यात् ॥

उत्तरीयम्③

उत्तरीयाख्यम् ऊर्ध्व-वस्त्रं मलादि-विसर्जन--दन्त-धावन--वस्त्र-धारण-कालेषु शिरसि धारयेत् ।

स्नानोर्ध्वपुण्ड्र-धारणोपस्थान--वीथ्यादि-गत-भगवद्-दर्शन--सर्व-विध-तर्पण--वस्त्र-निष्पीडन--श्राद्ध-प्रदक्षिण-प्रणाम-कालेषु कटौ प्रादक्षिण्येन धारयेत् ।

उत्तरीयाग्र-भाग-द्वयं यथा न दृश्येत,
यथा चान्तरीय-कच्छाच्छादनं न भवेत्,
तथा कटौ धारयेत् ।

मन्त्र जप--ब्रह्म-यज्ञ--भगवद्-आराधन--भोजन--शुद्ध्य-अर्थाचमन--होम-कालेषु भगवद्-आलये च यज्ञ-सूत्र-समान-सन्निवेशं धारयेत् ।

आचार्य-समवधाने अन्य-काले च कटौ वा सूत्रवद् वा धारयेत् । अन्यत्र संप्रतिपन्न-शिष्टानुष्ठानानुगुणं यथेच्छं धारयेत् ।

अत्र वक्तव्यं सर्वम् अस्मदीये वस्त्रोपवीत-प्रदीपाख्ये ग्रन्थे द्रष्टव्यम् ।

न कदाऽपि कण्ठम् उत्तरीयेणा ऽऽवारयेत् ।

स्रजम् इव न धारयेत् ।

उत्तरीये नोपविशेत् ।

अन्ये③

वस्त्रेणाङ्गानि न वीजयेत् ।

क्षणम् अपि कच्छ-हीनो मुक्त-केशो वा न तिष्ठेत् ॥

०८ पुण्ड्रधारण-प्रकरणम्②

प्राङ्-मुख उदङ्-मुखो वा आसीन एव पुण्ड्रान् धारयेत् ।

वाम-हस्ते प्रथमं श्वेत-मृत्तिकां निधाय अनन्तरं तां सिञ्चेत् ।

जले मुखं पश्यन् वा पवित्र-हस्तो वा उन्नतासन-गतो वा न धारयेत् ।

ललाटादि-स्थानेषु प्रथमम् अधोभागे धारयेत् ।

मध्ये मृद्-अपेक्षायां पूर्वाभिमन्त्रित-मृच्-छेषे सत्य् एव तां संपादयेत् ।

नखैः, वाम-हस्तेन, अङ्गुली-भिन्न-साधनेन वा न धारयेत् ।

अन्येन स्वस्य पुण्ड्र-धारणं न कारयेत् ।

ललाटे भू-मध्य-भागम् आरभ्य केशान्तं धारयेत् ।

इषु-पात-मित-प्रदेश-वर्तिभिर् यथा ज्ञायेत, तथा प्रकृष्ट-प्रकाश-घनं धारयेत् ॥

०९ सन्ध्योपासनादि-प्रकरणम्②

तर्पणानि③

स्वयं तत्-तद्-दिग्-अभिमुखो भूत्वा देव-र्षि-पितृ-तर्पणं कुर्यात् ;

न तु हस्त-मात्रं तत्-तद्-अभि-मुखं कुर्यात् ।

सर्वेषु तर्पणेषु जलाञ्जलिं गो-शृङ्ग-मात्रम् उद्धृत्य जलं क्षिपेत् ।

न्यासः③

छन्दो-न्यासावसरे जिह्वायाः पुरतो ऽङ्गुलीः प्रदर्शयेत् ;

व्याहृति-प्रभृतीनाम् अङ्ग-न्यासावसरेऽपि नाभेर् अधः-प्रदेशे एवम् एव कुर्यात् ; न तु स्पृशेत् ।

प्रोक्षणे③

"आपोहिष्ठा" इत्यादिना प्रोक्षणावसरे प्रथमं प्रणवादिना प्रोक्षणं न विस्मरेत् ।

राक्षसमुद्रा③

हस्त-द्वयेऽपि तत्-तद्-अङ्गुष्ठ-तर्जन्योः परस्परसंबन्धो राक्षस-मुद्रा।
इयम् अर्घ्य-प्रदान-केशवादि-तर्पणादिषु वर्जनीया ।

जपः③

(अर्घ्य-प्रदान-स्थानात्) चत्वारिंशत्-पदाद् अर्वाग् एव जपं कुर्यात्, न तद्-ऊर्ध्वं गच्छेत् ।

प्रातः सूर्याभिमुखः तिष्ठन् गायत्रीं जपेत् ।
अत्यन्ताशक्तौ उदङ्-मुख आसीनो जपेत्,
न तु प्राङ्मुख आसीनः ।

मध्याह्ने प्राङ्मुख उदङ्-मुखो वा तिष्ठन् जपेत् ।
अत्यन्ताशक्तौ आदित्ये पूर्व-दिग्भाग-गते प्राङ्मुख उदङ्-मुखो वा आसीनः
पश्चिम-दिग्-भाग-गते उदङ्-मुख आसीनो जपेत् ।

सायं प्रत्यङ्-मुख उदङ्-मुखो वा आसीन एव शक्तो ऽशक्तश्च जपेत् ।

गायत्री व्यतिरिक्तान् मन्त्रान् सर्वदा ऽऽसीन एव प्राङ्-मुख उदङ्-मुखो वा जपेत् ।

वस्त्रानाच्छादित-कर-युगलः, आच्छादितैक-करोम्, ऽवगुण्ठित-शिराः, धृत-कञ्चुकः, प्रावृत-कण्ठो, जल्पन् वा न जपेत् ।

देवालयसमीपे दिक्③

देवालय-समीपे सन्ध्योपासने अर्घ्य-दान-जपोपस्थानानि भगवद्-अभिमुख एव कुर्यात् ।⁽⁴⁾

मन्त्राचमनादिकं तु प्राङ्-मुख उदङ्-मुखो वा देवस्य पृष्ठ-भाग-प्रदर्शन-वर्जं कुर्यात् ।

सर्व-दिङ्-नमस्कारम् अपि भगवदभिमुखम् एव कुर्यात् ।

अर्घ्य-दानानन्तर-कर्तव्यं प्रदक्षिणं देव-समीपेऽपि यथावत् कुर्यात् ।

आचार्य-भागवत-जलाग्नि-सूर्याश्वत्थ-देवालयादीन् पृष्ठीकृत्य न जपेत् ।

स्पर्शः③

कर्म-काले नाभेर् अर्धभाग-स्पर्शो हस्तं शोधयेत् ।

अशक्तौ दक्षिण श्रोत्रं स्पृशेत् ।

कदाऽप्य् ओष्ठ-पुटं न स्पृशेत् ।

स्पर्शो हस्त-शोधनम् एव कुर्यात् ।

एवम् एव गुद-लिङ्ग-पाद-स्पर्शेऽपि !

जप-काले करौ संहताङ्गुली परस्परम् असंयुक्तौ च कुर्यात् ।

जपकाले 'वरेण्यम्' इत्यत्र 'वरेणियम्' इति पठेत् ।

जपे करौ③

प्रातर् नासिका-समौ,
मध्याह्ने वक्ष-स्थलसमौ,
सायं नाभिसमौ करौ कृत्वा जपेत् ।

जपे न्यासः, प्रोक्षणम्③

सन्ध्या-त्रये ऽप्युपस्थान-काले "मित्रस्य", "आ सत्येन", "इमं मे" इति मन्त्राणाम् ऋष्यादि-न्यासम् अवश्यं कुर्यात् ।
तदा तदा तत् तज् जप-स्थलं व्याहृतिभिः प्रोक्ष्यैवोपरितनं कर्म कुर्यात् ।

उपस्थानम्③

सन्ध्यादि-नमस्कारावसरे सन्धानन्तरं गायत्रीं,
ततः सावित्रीं, तदनु सरस्वतीं च नमस्कुर्यात् ।

अष्टाक्षरजपादि③

ततः सकृद् आचम्य, सात्त्विक-त्यागं कृत्वा, द्विराचम्य, अष्टाक्षरं जपेत् ।
अनन्तरम् आचमन-सात्त्विक-त्याग-समर्पणानि कृत्वा,
आधार-शक्त्यादि-तर्पणम् आरभेत ।

अस्य आचमनादिकं कृत्वा, देवर्षि-काण्डर्षि-पितृ-तर्पणं कुर्यात् ।
अस्य तत्-सर्वं कृत्वा ब्रह्म-यज्ञम् आरभेत ।
अत्र वक्तव्यं सर्वम् अस्मदीय-आह्निकार्थ-दर्पणे द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मयज्ञक्रमः③

प्रातः ब्रह्म-यज्ञान्तानुष्ठानासंभवे,
सन्ध्योपासनम् अष्टाक्षर-जपं च तदा कृत्वा,
मध्याह्ने सन्ध्योपासनाष्टाक्षर-जपानन्तरं,
क्रमेण आधार-शक्त्यादि-तर्पण--देवादि-तर्पण-ब्रह्मयज्ञान् कुर्यात् ।

कदाचित् प्रातर् आधार-शक्त्य-आदि-तर्पणान्त-करणे,
तदानीं देवादि-तर्पणं परित्यज्य,
मध्याह्ने सन्ध्योपासनाष्टाक्षर-जपानन्तरं ब्रह्मयज्ञं कृत्वा तदनन्तरं कुर्यात् ।

प्रातर् देवादि-तर्पणं मध्याह्ने ब्रह्म-यज्ञं च न कदाऽपि कुर्यात् ।

ब्रह्म-यज्ञ-काले आसीन एव पुरुष-सूक्तान्तं जपेत् ॥

१० भगवत्-सेवा-प्रकरणम्②

प्रातः सायं वा दिव्य-देशवासी आलये भगवन्तं सेवेत ।

भगवत्-सन्निधौ, आचार्यादि-परम-भागवत-सन्निधौ च
हस्त-ताल-हास-रोदन--वृथा-जल्पाधोवायु-विसर्ग-निष्ठीवन-जृम्भणक्रोध-निद्रा-क्षुदादिकं न कुर्यात् ।

प्रदक्षिणं प्रणामञ्च च समसंख्याकम् एव कुर्यात् ।
अत्र प्रणाम-संख्या-विषये वक्तव्यम् आह्निकार्थ-दर्पणे द्रष्टव्यम् ।
अन्यत्र हस्तं गृह्णन् सत्त्वरो ध्यान-हीनश्च न प्रदक्षिणं कुर्यात् ।

शक्त्यादि-सत्त्वे दण्डप्रणामान् एव कुर्यात् । तद्-अभावे ऽष्टाङ्ग--प्रह्वाङ्ग--मस्तिष्क-संपुट--प्रणामेषु +एकं यथाशक्ति कुर्यात् ।
दण्डाष्टाङ्ग-प्रणामयोर् आदाव् अन्ते च प्रह्वाङ्गादि-त्रयम् अपि भवेत् ॥

एषु दण्ड-प्रणामो नाम भूमौ दण्डम् इव देहं निधाय,
पादौ हस्तौ च प्रसार्य
पादौ परस्पर-संयुक्तौ भूभागे कर-तलयोर् मुकुलवद्-अञ्जलित्व-करणम् ।

प्रह्वाङ्ग-मस्तिष्क-संपुटेषु यादृशः कराग्रयोः सन्निवेशः, तादृश एव अत्राप्य् अञ्जलित्व-नामा मुकुलवत् बन्धः ।
तेषु तिष्ठता नन्त्रा मस्तक-हृदययोः अञ्जलिः क्रियते,
अत्र तु शयानेन भूमाव् इति +इयान् एव भेदः ।
संयुक्तयोः कर-तलयोर् भू-भागे प्रसारणम् एवात्र मुकुलवत्-बन्धः इति तु न ।

अत्र वक्तव्यं प्रमाणादिकं दर्पणे द्रष्टव्यम् ।

अष्टाङ्ग-प्रणामे ऽपि कराग्रयोर् अयम् एव सन्निवेशः ।
कूर्मवत् हस्त-पाद-सङ्कोचो भेदः ।

मस्तके अञ्जलिन्यासो मस्तिष्कम् । हृदये तन्-न्यासः संपुटम् । प्रह्वाङ्गस्य तस्मिन् तन्-न्यासः प्रह्वाङ्गम् ॥

भगवत्-सन्निधौ महतोऽपि पित्रादीन् अपि न प्रणमेत् ।
महा-भागवतश् चेत् तदानीम् एव दृष्टः, तं प्रणमेत् ।
स्वाचार्य-समवधाने तद्-अपि न कुर्यात् ।
स्वाचार्येण सह भगवद्-आलय-गमने स्वयं भगवन्तं न प्रणमेत् ।

व्रत-दिनेषु भगवत्-प्रसाद-लब्धम् अपि गन्ध-पुष्पादिकं नोपयुञ्जीत ।
सादरं गृहीत्वा तद्-अर्हेभ्यो दद्यात् ।

भगवद्-बिम्बस्य प्राङ्मुखत्वे दक्षिणा(भि)मुखत्वे च
तद्-दक्षिण-भागे दर्शन-जपादिकं कुर्यात् ।
उदङ्-मुखत्वे प्रत्यङ्-मुखत्वे च वाम-भागे दक्षिण-भागे वा स्थित्वा दर्शनादिकं कुर्यात् ।

११ औपासन-प्रकरणम्②

प्रतिदिनम् औपासनम् अवश्यं कुर्यात् ।

मृत्तिकां विना मासं मूत्रशौचे,
पक्षम् औपासनाकरणे,
सप्तदिनानि उष्णोदक-स्नाने च
ब्राह्मणः शूद्रतुल्यो भवेत् ।(5)

दानेन प्रत्यवायवारणम्③

औपासनाशक्तौ तत्-तन्-मासावसाने
प्रस्थ-पञ्चक-परि-मित तण्डुलं
स्व-धर्म-निरताय दरिद्राय श्री-वैष्णवाय दद्यात् ;
वत्सरावसाने वा षष्टि-प्रस्थ-परिमितं तण्डुलम् ।

तण्डुल-दानस्याप्य् अभावे प्रत्यवायो दुष्परिहरः स्यात् ॥

१२ प्रातर्-अभिगमन-प्रकरणम्②

औपासनानन्तरं स्वार्चा-गृहं गत्वा
गुरु-परम्पराम् अनुसन्धाय
द्वार-पाल-प्रणाम-पूर्वकं
"कौसल्या" इत्यादिभिः भगवन्तं प्रबोध्य,
अभ्यर्च्य, प्रणम्य, द्वयम् (मन्त्रम्) उच्चार्य,

सायम्-अभिगमन-पर्यन्त- माधव-चरणारविन्द-कैङ्कर्य-विरोधि-निवृत्ति-हेतु-भूतम्
आनुकूल्य-सङ्कल्पाद्-अङ्ग-पञ्चकोपेतं
(→आनुकूल्यसङ्कल्पः, प्रातिकूल्य-वर्जनम्, कार्पण्यम्, महाविश्वासः, गोप्तृत्व-वरणम्)
त्वच्-चरणाम्बु-ज-युगल-विषयकं प्रपदनं करोमि"

इति तद्-अर्थम् अनुसन्धाय

"उपायत्वोपयुक्त सकलाकार-विशिष्ट स्वामिन् !
इतः परं त्वद्-आज्ञानुवर्तन-रूपम् आनुकूल्यम् एव करिष्ये (इत्थं आनुकूल्यसङ्कल्पः)।
त्वद्-आज्ञातिवर्तन-रूपं प्रातिकूल्यं न करिष्ये (इति प्रातिकूल्य-वर्जनम्)।

सायम्-अभिगमन-पर्यन्त-त्वत्-कैङ्कर्य-विरोधि-निवर्तने
त्वां विना नैवास्ति साधनम् (इति कार्पण्यम्)।

त्वम् एव विरोधि-निवर्तक-गुरूपाय-निरपेक्षस् सन्
कैङ्कर्य-निर्वर्तन-रूपां रक्षां करिष्यसीति सु-दृढम् अध्यवस्यामि (इति महाविश्वासः)।
त्वम् एव कैङ्कर्य-निर्वर्तन-रूपां रक्षां कुरुष्व (इति गोप्तृत्व-वरणम्)।

देहादि-विलक्षणो ऽहं, मदीयञ् च
सर्व-स्वामिने श्रीमते नारायणाय तुभ्यम् एव; न मम ।
सायम् अभिगमन-पर्यन्त-कैङ्कर्य-विरोधि-निवर्तक-भरः
उपायत्वोपयुक्त-सकलाकार-विशिष्टाय श्रीमते नारायणाय तुभ्यम् एव ; न मम ।
एतत्-फलम् अपि प्रधान-फलिने श्रीमते नारायणाय तुभ्यम् एव; न मम !

इति साङ्ग-प्रपदनम् अनुष्ठाय
स्वीकृत-भरस्य श्रीमतः
कृपापरीवाह-रूपां

। 'सायम्-अभिगमन-पर्यन्त-कैङ्कर्य-विरोधि-निवर्तने निस्-संशयः सुखम् आस्व'

इत्थं उक्तिं भावयित्वा
हृष्टः सन्
प्रणामान् कुर्यात् । अत्यन्ताशक्तस् तु लघ्वाह्निकोक्त-रीत्या प्रार्थनं कुर्यात् ॥

१३ उपादान-प्रकरणम्①

अस्मिन् उपादान-काले
भगवद्-आराधनोपयोगीनि तुलसी-पुष्प-चन्दनादीनि
न्यायेन पथा यथाशक्ति स्वयम् एव हृष्ट-मनाः संपादयेत् ।

अ-शक्तस्तु
परि-शुद्धैः स्व-धर्म-निरतैर् यथा-शक्ति-दानेन तोषितैः श्रीवैष्णवैः संपादयेत् ।
पतित-पाषण्ड-नपुंसक-चोरानुपनीत-पञ्च-संस्कार-रहित-
स्त्री-शूद्र-भक्ति-रहितादिभिर् न कदाऽपि संपादयेत् ।
पूर्वोक्त-श्री-वैष्णवालाभे स्वस्याप्य् अशक्तौ तोयेनैव गृहस्थोऽपि परिपूर्णं भगवन्तम् आराधयेत् ।
तुलस्य्-अभावे सप्त-कृत्वः तन्-नाम संकीर्तयेत् ।

समित्-कुशादिकम् अप्य् अयोग्य-मुखान् न संपादयेत् ।
पूर्वोक्ता अपि श्रीवैष्णवाः उपादान-काले एव तानि संपाद्य यजमानाय दद्युः ।
तुलस्यादिकम् एरण्ड-पत्रे हस्ते वस्त्रे च नाहरेत् ।

पद्मोत्पलादीनां जलजानां दिन-द्वयं शुद्धिः ।
स्थल-जानां मल्ली-कुसुमादीनाम् एक-दिनं शुद्धिः ।
स्थल-जानाम् अपि ग्रथितत्वे दिन-द्वयं शुद्धिः ।
सूत्राग्रथित-कुसुमं, वालुका-संबन्ध-हीन-तोयं, तैल-संबन्ध-शून्यम् अन्यत्र च परदिने अशुद्धं स्यात् ।
अतः पर-दिनोपयोगार्थं पूर्व-दिने उदकाहरणे घटे प्रसृति-मात्रां वालुकां निक्षिपेत् ।

हस्त-धृत-तुलस्यादिको न पादौ प्रक्षालयेत् ।
नान्यं प्रणमेत् ।
तथा-विधम् अन्यश् च न प्रणमेत् । प्रक्षालने प्रणामे च तद्-वस्तु परित्यजेत् ।

एवं बाह्यम् उपकरणं यथा-शक्ति संपाद्य,
आन्तरोपकरणम् आत्म-गुण-जातं
परम-भागवत-संभाषणादिना
वेदान्त-ग्रन्थावलोकनादिना चावश्यं संपादयेत् ।

उभय-संपादनाशक्तौ आन्तरमेव संपादयेत् ।

१४ इज्या-प्रकरणम्①

शुद्धोऽपि माध्याह्निक-स्नानम् अवश्यं कुर्यात् ।

अशक्तौ आर्द्रवस्त्रेण देहं संमृज्य
तस्मिन् एव दिने शोषितं वस्त्रं धृत्वा
मान्त्र-मानसे स्नाने कृत्वा
माध्याह्निक-सन्ध्योपासनादिकं कुर्यात् ।

अन्यदीय-वस्त्रम्, रात्राव् उपयुक्तं कम्बलादिकं, गोणीं,
सूत्रं, पत्रिकां, शय्याम्, उपधानं,
बालं, कन्यकां, नारीं,
कन्थां, पूर्व-दिन-शोषित-वस्त्रम्,
अशुद्धत्वेन शिष्ट-संमतम् अन्यच् च वस्तु स्पृष्ट्वा
न भगवद्-आराधनादिकं कुर्यात् ।
तत्स्पर्शं स्नानम् एव कुर्यात् ।

प्रातःकाल-कृत्येषु अव्यवहित-पूर्व-दिन-वस्त्र-धारणे न दोषः ।

एवं सुप्त्वा रुदित्वा च न कर्माणि कुर्वीत ; स्नात्वैव कुर्वीत ।
अत्यन्ताशक्तस्य उक्त-निमित्त-संभवे मान्त्रं मानसं च स्नानं भवेत् ।
किञ्चित् शक्तौ उष्णोदक-स्नानम् ॥

व्योम-मुद्रा नाम-
प्रसारित-तर्जनी-कनिष्ठिके
सङ्कोचित-मध्यमानामिके
उत्ताने वामकरतले
तथा-विधाङ्गुलीकं दक्षिण-करतलम् अधोमुखं निधाय
दक्षिण-तर्जन्य-उपरि प्रसारिते वाममध्यमानामिके दक्षिणाङ्गुष्ठेनावष्टभ्य
वाम-तर्जनी-पृष्ठ-भागे प्रसारितयोर्
दक्षिण-मध्यमानामिकयोः वामाङ्गुष्ठेनावष्टम्भनम् ॥

१५ भगवद्-आराधन-प्रकरणम्①

अवश्यकार्यता②

तृतीय-काले

अहो-रात्र-कर्तव्य-भगवत्-परिचर्या-प्रधान-भूतं स्वार्चाराधनं
प्रतिदिनं सन्ध्योपासनवद् अवश्यं कुर्यात् ।

अनुकल्पाः③

केनचित् निमित्तेन तत्र करणाशक्तौ
भोजनात् पूर्वं यदा-कदाचित् कुर्यात् ।

इयं च स्वार्चा-पूजा पाक-भाण्डैक्येऽपि
पितृ-पुत्रादिभिर् अपि प्रत्येका कार्या । अत्यन्ताशक्तौ एकस्मिन् गृह्य् एकेन क्रियमाणायां
तुलसी-पुष्प-गन्धाद्य-उपकरण-संपादनादिना तत्-साहाय्यं यथा-शक्ति विधाय
तद्-अभिषेक-तोयादिकम् उपयुज्यैवान्ये भुञ्जीरन् ।
तदाऽपि हृद्-याग-मात्रं प्रत्येकं कुर्युः ।

अन्यथा प्रत्यवायेन गृह्येन् ।
स्वार्चाराधनस्य तद्-अनुकल्पस्य वा ऽकरणे
न केवलं प्रत्यवायः,
अपि तु कर्मान्तरानुष्ठानानर्हता,
स्वेन क्रियमाणानां भगवद्-आलयादि-विषयक-विविध-कैङ्कर्यातिथ्याराधन-दान--
श्री-रामायण-गीतादि-पठन-प्रवचनादीनां निष्फलता च स्याताम् ।

अशक्ताव् अतिसंग्रहेण वा कार्यम् एक-काल-मात्रम् ।

अन्य-देश-गमने प्राप्ते ऽपि स्वार्चया सहैव गन्तव्यम् ॥

क्रमः②

याग-गृहस्य गोमयोपलेप-संमार्जन-रङ्गवल्गु-आदिकं
प्रहृष्ट-मानसः स्वयम् एव कुर्यात् ।
अशक्तस् तु शुद्धेन भक्तेन कारयेत् ।

आराधनारम्भे मूल-मन्त्रेण प्राणायाम-त्रयं कुर्यात् ।
एकैकस्मिन् प्राणायामे अष्टाविंशति कृत्वो मूल-मन्त्रम् आवर्तयेत् ।
अ-शक्ति-तर-तम-भाव-वशात्
द्वादश-कृत्वः त्रिर् वा मन्त्रावृत्ताव् अपि न दोषः ।

एवं सकृत्प्राणायामेऽपि न दोषः ।
तदा अष्टाविंशति-कृत्वो द्वाद-शकृत्वो वा मन्त्रावृत्तिर् उचिता ।

अनन्तरम् अञ्जलिं बद्ध्वा
'कृतं च' इत्यादिना सङ्कल्पश् च
'केषु कर्मसु' इत्यत्र "एषु" इत्य् अयम् अंशः आह्निकार्थ-दर्पणे द्रष्टव्यः ।

सङ्क्षेपः②

यदा देश-काल-वैगुण्यादिना अति-संग्रहेण आराधनं कर्तुम् ईहते,
तदा आराधनं संकल्प्य,
'भगवानेव .....प्रतिपादयति' इत्य् अनुसन्धाय
हृद्-यागम् आरभ्य कुर्यात् ।

अन्यदा श्रीमद्-आह्निकानुगृहीत-रीत्या लघ्व्-आह्निकोक्त-रीत्या वा
स्वशक्तिम् आलोच्य कुर्यात् ।

पात्रसङ्क्षेपः②

यदा ऽपेक्षित-यावत्-पात्रालाभेन पात्र-द्वयेनाऽऽराधनं कर्तुम् ईहते,
तदा एकस्मिन् पात्रे तोयम् उत्-पूर्य,
गन्ध-पुष्पादिकं निक्षिप्य,
मूल-मन्त्रेणाभिमन्त्र्य,
'अर्घ्यं', 'पाद्यं' इत्यादि-विशेष-निर्देश-मन्तरा,
'ओं नमो भगवते दिव्यं तोयं परिकल्पयामि' इति सामान्येन परिकल्प्य,
तदा तदा उद्धरिण्या तोयम् आदाय,
'भगवन् इदम् अर्घ्यम् अवलोकय', 'पाद्यम् अवलोकय' इत्य्-एवं-रीत्या प्रदर्शनादिकं कृत्वा, समर्पयेत् । तत्-तच्-छेषम् अन्यस्मिन् पात्रे प्रक्षिपेत् ॥

सुरभिमुद्रा②

सुरभिमुद्रा नाम---
दक्षिण-मध्यमाङ्गुलिं वाम-तर्जनी-मध्यमयोर् मध्ये वामहस्ते संकोच्य,
वामानामिकां दक्षिणानामिकाकनिष्ठिकयोर्मध्ये दक्षिणहस्ते संकोच्य,
अङ्गुष्ठ-द्वयस्य, तर्जनी-द्वयस्य, दक्षिणानामिका-वाम-मध्यमयोः, कनिष्ठिकाद्वयस्य च
परस्पर-संश्लिष्टतया प्रसारणम् ।
एतन्-मुद्रा-प्रदर्शनेन सर्वं संस्कृत्यैव भगवते दद्यात् ॥

ग्रासमुद्रा②

ग्रास-मुद्रा नाम-
उत्तानस्य दक्षिण-कर-तलस्य मध्यमानामिकयोः तृतीय-पर्वणि तदीयाङ्गुष्ठाग्र-संबन्धः । पञ्चानाम् अगुलीनाम् अग्र-भाग-संयोजनं - सा इति
पक्षान्तरम् ॥

निर्देशः②

सर्वान् अप्युपचारान् ,
"भगवन् ! अर्घ्यम् अवलोकय, प्रतिगृह्णीष्व" इत्य्-एवं-रीत्या
तत्-तन्-नाम-निर्देश-पूर्वकं प्रदर्शन-प्रार्थने कृत्वा
मूल-मन्त्रम् उच्चार्य दद्यात् ।

अथवा प्रथमं मन्त्रम् उच्चार्य,
क्रमेण प्रदर्शन-प्रदानानि कुर्यात् ।

यद् वा प्रथमं मन्त्रम् उच्चार्य
क्रमेण प्रदर्शन-प्रदाने कृत्वा
पुनर् मन्त्रम् उच्चार्य उपचारं दद्यात् ।

अत्र प्रथमः पक्षो युक्तिमान् प्रमाण-स्वारस्यवांश् च ।

अनन्तरं, "क्षमस्व प्रीयताम्" इति क्षामण-प्रीणने कुर्यात् ।
अ-शक्तस्य क्षामण-प्रीणनयोस् तत्-तद्-आसनान्ते तन्त्रेण करणेऽपि न दोषः ॥

घण्टा②

शास्त्रोक्तरीत्या प्रतिष्ठितां घण्टां
भगवत्-कवाटोद्घाटने तत्-तद्-आसन-समर्पणे,
अर्घ्य-धूप-दीप-प्रदाने, स्नापने, निवेदने, कर्पूर-नीराजने, अवसाने, कवाटापिधाने च नादयेत् ।

तत्र कवाटोद्घाटनार्घ्य-धूप-दीप-प्रदान--स्नपनावसरेषु एकपार्श्वेन नादयेत् ।
अन्यत्र (आसन-समर्पण-निवेदन-नीराजन-कवाटापिधानावसरेषु) पार्श्व-द्वयेन नादयेत् ।

तत्र दक्षिण-हस्तेन घण्टां नादयित्वा कवाटोद्घाटन-पिधाने कुर्यात् ।
कवाटोद्घाटनापिधाने निश्शब्दं कुर्यात् ।
आसनानि च तथैव समर्पयेत् ।

अन्यत्र वामेन नादयेत् , दक्षिणस्य व्यापृतत्वात् ।
यदा वामेन नादयति,
तदा ऽपि न वामेन ताम् आददीत ;
अपि तु दक्षिणेन आदाय वामेन गृहीत्वा नादयेत् ।

अन्तेऽपि दक्षिणेन गृहीत्वैव वेदिकायां निक्षिपेत् ।
न कदाऽपि ग्रहण-निक्षेपौ वामेन कुर्यात् ॥

शोषणम्②

स्नापनानन्तरं शुष्कं खण्ड-वस्त्रं त्रिगुणी-कृत्य
वाम-हस्ते निधाय
दक्षिणेन सालग्राम-शिलां तत्र स्थापयित्वा परिमार्जयेत् ।
जल-निस्रावार्थं सालग्राम-शिलां न धुनुयात्,
न वाऽधो-मुखीं कुर्यात् ।
जलकणापनोदनाय न वदने वस्त्रं प्रवेशयेत् ।

दीपः②

गृहस्थो दीपं विना नाराधनं कुर्यात् ।
दीपार्थं गो-घृतम् उत्तमम् , मध्यमं तिल-तैलम् ;
एरण्ड-पुन्नाग-पिचुमन्द-कुन्द-मधूक-नालिकेर-काष्ठोद्भवानि तैलानि वर्जयेत्,
अजा-महिषादि-घृतं च ।

दीप-तैलं तद्-धर्तिकां च हस्तेन न स्पृशेत् ।
स्पर्शं स्नायात् ।

भगवद्-भागवत-प्रणामे हस्तं न शोधयेत् ॥

षोडशोपचाराः②

षोडशोपचारास् तु
आसनार्घ्य-पाद्याचमन- वस्त्र-भूषण-यज्ञोपवीत-
गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-
नैवेद्य-करानुलेप-ताम्बूल-
प्रदक्षिण-प्रणामाः ।

अनेक-सत्त्वेऽपि प्रधानत्वाद् एते अवश्यं समर्पणीयाः ।
एतेषु यस्यालाभः, तं सर्वार्थ-तोयेन समर्पयेत् ।

क्वचित् प्रकारान्तरेणापि षोडशोपचार-परिगणनं कृतम् ।

अत्रायम् उपचार-समर्पण-क्रमः क्वचित्--
तत्-स्वरूपं च भगवद्-भाष्यकारादि-पूर्वाचार्याह्निक-ग्रन्थेभ्यः प्रतीयते ।

प्रथमे मन्त्रासने③

पादुकादानम्,
अर्घ्य--हस्त-शाटिका-दाने,

पादयोः पुष्प-दानं, तत्-संवाहनं, पाद्य-दानं, वस्त्रेण पादसंमार्जनं, तयोर् गन्ध-पुष्प-दानम्,
आचमन-दानं,
गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाचमन--मुख-वास--ताम्बूल-दानम्,
आत्मात्मीयस्य नित्य-किङ्करत्वेन निवेदनञ्च ।

द्वितीये स्नानासने③

प्रणामः, पादुकादानं,
पूर्व-धृत-मालादेर् विष्वक्सेनाय समर्पणं,
स्नान-शाटिका-प्रदानं, पाद्याचमनीय--पाद-पीठ--दन्त-काष्ठ-द्वय-दानं,
जिह्वा-निर्लेहनं, गण्डूषार्थ-तोय-प्रदानं, मुख-प्रक्षालनम्, आचमन-दानम्, आदर्श-प्रदर्शनं,
हस्त-प्रक्षालनं, मुख-वास--ताम्बूल-दानं,
चम्पकाद्य-अधिवासित-तैलेन +अभ्यञ्जनं, सुगन्ध्य-उद्धर्तन-दानं, चामरादिभिर् वीजनं, गात्र-मर्दनं,
शिरस्-तैल-शोधक-चूर्ण--लोघ्न-कल्क-पिण्याकादि-दानम्, आमलक-तोयेन शिरस्य् अभिषेचनं, प्लोत-वस्त्रेण केश-संवेष्टनं,
माष-पिष्ट-विविध-चूर्णादिभिः देह-शोधनम्, निर्मल-जलैर् देहाभिषेचनं,

शाटिका-प्रदानं, हरिद्रा-लेपनं, देहाभिषेचनं,
वस्त्र-प्रदानं, निर्मली-कृते तस्मिन् एवासने उपवेशनं, उत्तरीय-यज्ञोपवीत-पाद्याचमन-पवित्र-गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाचमन-प्रदानं,
नृत्त-गीत-वाद्यादि-युक्ताभिषेक-दानं, नी-राजनम्, आचमनं,
देह-शोधनाय प्लोत-वस्त्र-दानम्, उत्तरीय-यज्ञोपवीताचमन-दानम्,

उशीर-कूर्चेन भगवद्-विग्रहस्य निर्मली-करणं (कूर्च-प्रसारणं),
पुनर् अभिषेक-प्रदानं ; नीराजनम्, आचमनं,
देह-शोधनाय प्लोत-वस्त्र-दानम्, उत्तरीयोपवीताचमन-दानम्,
अंस-द्वयोपरि केशाधार-क्षौमास्तरणं, तस्मिन् केश-प्रसारणं केशानां धूपैर् अधि-वासनं, शिखा-बन्धनं च ॥

तृतीये अलङ्कारासने③

पादुकादानम्,
अर्घ्य-पाद्याचमनीय-दानं, हिम-जल-सिक्तेन चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरादि-क्षोदेन भगवतः सर्वाङ्गानुलेपनं (गन्ध-संमर्दनं),
ताल-वृन्तादिना वीजनं, पीताम्बरोत्तरीय-भूषण-यज्ञोपवीताचमनीय-दानं,
गन्ध-पुष्पालङ्कार--केश-स्रग्--ऊर्ध्व-पुण्ड्राञ्जन-दानम्,
आदर्श-प्रदर्शनं,
धूप-दीपाचमन-प्रदानं, ध्वज-च्छत्र-चामर-वाहन-दानं,
शङ्ख-चिह्न-काहल-भेर्य-आदि--सकल-वाद्य-नृत्त-गीताभिर् अर्चनम्,
मूलमन्त्रेण तद्-अक्षरैश् च पुष्पदानम्, अन्यैश् च भगवन्-मन्त्रैः तत्-प्रदानं,
प्रणामः, प्रतिदिशं पुष्पाञ्जलि-प्रदानं,
स्तवनम्,
आत्मनो नित्य-किङ्करत्वेन निवेदनं,
तथैव ध्यानं, मूल-मन्त्र-जपः, मात्रादानं, मुख-वास-ताम्बूलयोर् दानम्, अर्घ्य-प्रदानं च ॥

चतुर्थे भोज्यासने③

पादुकादानं,
पाद्याचमनीयार्हण-दानं, मधुपर्काचमन-दानं,
गो-सुवर्ण-रत्न-दानम्, अर्हण-दानं,
प्रार्थना-पूर्वकं सव्यञ्जनान्न-निवेदनम्, अनु-पान-तर्पण-दानं,
हस्त-प्रक्षालनम्, आचमन-प्रदानं, प्लोतेन हस्त-संमार्जनं, चन्दनेन हस्तानुलेपनं,
मुख-वास--ताम्बूलयोर् दानं, प्रणामश्च ॥

पञ्चमे पुनः मन्त्रासने②

पादुकादानं, पाद्याचमन-गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाचमन-दानम्,
अपूप-फल-निवेदनं, पानीय-दानम्, आचमन--मुख-वास--ताम्बूल-दानं,
नृत्त-गीत-वाद्य-आदिभिर् अर्चनं, प्रदक्षिण-प्रणामौ च ।

षष्ठे पर्यङ्कासने③

पादुकादानं,
पाद्याचमन-दानं,
मालादीनां विष्वक्सेनाय दानं, सुख-स्पर्श-वस्त्र--लघु-तर-भूषणोपवीताचमन-दानं,
गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाचमन--मुख-वास--ताम्बूल-दानं,
यथाशक्ति स्तवनं च इति ।

समाप्तिः③

अनन्तरं सात्त्विक-त्याग-समर्पणे कृत्वा,
विष्वक्सेनम् अभ्यर्च्य,
भगवन्तम् अष्टाङ्गेन प्रणम्य,
इज्या-मध्ये संभावितापराधादि-परिहाराय शरणं गच्छेत् ।
अनन्तरं भगवते अर्घ्यं दद्यात् ।

शरणागतिश्च चात्र प्रातर् अभिगमनोक्त-प्रपत्ति-प्रयोगं पर्यालोच्य ऊहेनानुष्ठेया ।

सालग्रामशिलायामपि शुभाश्रयं ध्यात्वैव पूजायाः कर्तव्यत्वविधानात्, सर्वेऽप्युपचारा यथासंभवं मनसा बाह्यतश्च कर्तव्याः । केवलदृष्टफलकानां
तिन्त्रिणीरसात्मकोद्धर्तनादीनामर्थसामर्थ्यात् तत्र निवृत्तिः । पिष्टाद्यात्मकं तु तन्मनसा समर्पणीयम् ॥

अशक्तस्य तु लघ्वाह्निकोक्तरीत्या
तत्-तद्-आसनेषु कतिपयोपचार-समर्पणेऽपि न दोषः ।

व्यत्यासाः②

अत्र यद्यपि नित्य-ग्रन्थादौ स्नानासने
प्रथमं मालादीनां विष्वक्सेनाय समर्पणं,
ततः स्नान-शाटिका-दानं, पश्चात् पाद्याचमनादि-प्रदानम् इति क्रमः प्रतीयते,
तथाऽपि केषांचित् पूर्वषाम् उक्तिं, कञ्चन युक्तिलेशं चानुसृत्य, लघ्वाह्निके किञ्चित् व्यत्यासः कृतः ।

तथा तत्रैवासने ऽभिषेकानन्तरम् एव नीराजन-दान-प्रतीताव् अपि
प्लोतेन परिमार्जनानन्तरं तद् उक्तं,
पाद्यं चाधिकम् उक्तम् ।
अत्रापि स एव हेतुर् अनुसन्धेयः ।

एवं अलङ्कारासने गन्धाद्य-अनन्तरम्
ऊर्ध्व-पुण्ड्र-प्रतीताव् अपि लोक-रीतिम् अनुसृत्य
ततः पूर्वम् एव लघ्व्-आह्निके तत्-समर्पणम् उक्तम् ।
नैतावता पूर्वाचार्य-ग्रन्थ-विरोधः शङ्कनीयः,
तत्-क्रमादेर् अप्य् अस्माकम् अभिमत-तमत्वात् ॥

(एवं सन्ध्योपासन-प्रकरणेऽपि दिग्-आदि-नमस्कारे
यद्यपि, "दक्षिणायै दिशे नमः" इत्य् एव सर्वैर् अनुसन्धीयते, श्रूयते च,
"नमो दक्षिणायै दिशे" इति आरुण-द्वितीय-प्रश्नान्ते,
तथाऽपि तस्य वाक्यस्य,
सर्वैः पठ्यमानस्य दिङ्-नमस्कार-वाक्यस्य
चात्यन्त-वैषम्येनास्य मन्त्र-रूपत्वासंभवेन वाक्यान्तरत्वावश्यम्-भावात्
व्याकरण-स्मृतिम् अनुसृत्य 'दक्षिणस्यै' इत्य् अनुसन्धानम् उचितम् इति तथैवोक्तम् ।
नैतावता प्रमाण-विरोधः शङ्कनीयः ।
एवम् अन्यत्रापि भेद-प्रतीति-स्थले गमकं स्वयम् एव +ऊह्यम् ॥)

अनेक-निमित्त-संभवे②

एकस्मिन् दिने
श्रवण-सङ्क्रमण-द्वादशी-ग्रहण--स्वाचार्य-जन्म-नक्षत्राद्य-अनेक-निमित्त-संभवे

शक्तौ यथानिमित्तोत्पत्ति तत्-तन्-नैमित्तिकाराधनानि कुर्यात् ।
अशक्तस् तु प्रधानम् एकं तत्-काले कृत्वा
अन्यानि तत्-तत्-कालेषु हृद्-याग-रूपाणि कुर्यात् ।

अनेक-निमित्त-यौगपद्ये शक्तः तस्मिन् एव काले सर्वाणि कुर्यात् ।
इतरस् तु एकं सङ्कल्प्य
पुनर्-मन्त्रासनान्तं कृत्वा
प्रत्येकं तत्-तद्-आराधनं सङ्कल्प्य,
प्रत्य-आराधनम् अर्घ्य-पाद्याचमनीय-गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-नैवेद्य-पानीयाचमन-रूपान् दशोपचारान् समर्प्य
पर्यङ्कासनं दत्वा पूर्व-सङ्कल्पिताराधनं समापयेत् ।

नित्य-नैमित्तिक-सन्निपाते②

नित्याराधनकाले एकानेक-नैमित्तिक-प्रसक्तौ
नैमित्तिकेनैव नित्य-सिद्धिः ।(4)
तदा तत्-तन्-नैमित्तिक-मात्र-सङ्कल्प एव युक्तः ।
अत्र शक्त-विषये नित्यस्य पृथग् अनुष्ठानं केचिद् इच्छन्ति ।

'गुरु-जन्म-नक्षत्र-प्रयुक्त-वैशेषिक-भगवदाराधनेन भगवत्-कर्मणा
श्रवण-नक्षत्र-प्रयुक्त-वैशेषिक-भगवदाराधनेन भगवत्-कर्मणा
तन्त्रेण भगवन्तं वासुदेवं अर्चयिष्यामि'

इति सङ्कल्पं कुर्यात् ।
"तन्त्रेण सिद्धि-स्थले कर्मणो ऽनेकात्मकत्वस्यानुसन्धेयत्वात्" इति केचिद् वदन्ति ।
केचित् तु वैशेषिकाराधने,
"इदं वैशेषिकाराधनं करिष्ये" इति प्रथमं सङ्कल्प्य,
अनन्तरं भगवच्छास्त्रोक्त-सङ्कल्पः कार्य इति वदन्ति ।

ग्रहण-दुष्ट-यामेषु निमित्तान्तर-प्रयुक्तम् आराधनं न कुर्यात् ।

भूत-शुद्धिः②

एकस्मिन् दिने सकृद् एव भूत-शुद्धिं कुर्यात् ।
मध्ये भोजने मल-विसर्जने च सति
पुनर् अपि कुर्यात् ॥

भगवत्तीर्थम्②

भगवद्-अभिषेक-तोयं पात्रान्तरे किञ्चिन् निस्राव्य तेन पिबेत्,
न भगवद्-अर्होद्भरिण्य-आदिना ।
यदा पात्रान्तरालाभः,
तदा दक्षिण-हस्तेन उद्भरिण्या तोयम् आदाय
उद्भरिणीं वाम-हस्तेन गृहीत्वा तोयं दक्षिण-हस्ते प्रच्याव्य,
उद्भरिणीं निधाय, चुलकेन (←चुल उन्नतौ) पिबेत् ।
न वाम-हस्तेन उद्भरिण्या तोयम् आदद्यात् ।
न तस्यां वाम-गतायां पिबेद् वा ।
भगवत्तीर्थं पीत्वा हस्तं न प्रक्षालयेत् ॥

१६ भोजन-प्रकरणम्①

अतिथि-प्रतीक्षा②

न वैश्वदेवानन्तरम् एव भुञ्जीत ।
अपि तु गो-दोहन-मात्रं (पाद-घटिका-मात्रं) अतिथिं प्रतीक्षमाणो वर्तेत ।
तल-लाभे यथा-शक्ति यथार्हं पूजयित्वा भुञ्जीत ।

गोमयलेपः②

शक्तश्चेत् स्वयम् एव प्रणवेन गोमय-जलेन चतुरश्रं
मध्ये हस्तोत्क्षेप-रहितं स्थल-शुद्धिं कुर्यात् ।
यदाकदाचित् स्थल-शुद्धिकालेऽपि मध्ये हस्तं नोत्क्षेपेत्
गोमय-जलापेक्षायां भू-भाग-संबद्ध एव दक्षिण-हस्ते वामह-स्तगतेन पात्रेण निस्त्रावयेत् ।
हस्तोत्क्षेपे तोयान्तरेण तं प्रक्षाल्य अवशिष्ट-जल-शुद्धिं कुर्यात् ।

पत्राणि②

पिशाचोदुम्बर-पनसाम्र-नालिकेर-कदली-बिल्वोहिन(=??)-काञ्चि(=??)-पलाश--पद्म-पत्रेषु भुञ्जीत ।
वटाश्वत्थार्क-कुम्भी-तिन्दुक-कोविदारोदुम्बर--वल्ली-पलाश--स्थल-ज-पद्म-पत्रेषु न भुञ्जीत ।
तथा कदली-गर्भ-पत्रे हस्ते पाषाणे पत्र-पृष्ठे वस्त्रे च न भुञ्जीत ।

वेषः②

तथा मुक्तशिखः प्रसारित-पादो वस्त्राद्यावृत-देहः
कटि-बद्ध--शिरो-धृत--स्कन्ध-निक्षिप्त--पार्श्व-निक्षिप्तासनीकृतोत्तरीयश्च न भुञ्जीत ।
उत्तरीयं यज्ञ-सूत्र-समान-सन्निवेशं धृत्वा भुञ्जीत ।

पानम्②

तीर्थ-पात्रं पुमान् दक्षिणभागे स्थापयेत्; नारी तु वामतः । तीर्थ-पात्रं मुखात् षडङ्गुलम् उद्धृत्य पिबेत् ।
आयसेन अन्यदीयेन भगवत्-संबन्धिना चक्रादि-चिह्नवता च पात्रेण न पिबेत् ।
दक्षिण-भाग-स्थं पान-पात्रं कक्ष-प्रदेश-द्वारा नाददीत ।

सकृत् पीतशेषं न पुनः पिबेत् । भोजन-भिन्न-काले वाम-हस्तेन न पिबेत् । नाञ्जलिना पिबेत्, न तिष्ठंश्च । न कदाऽप्य् अन्येन तोयम् आस्ये
दापयेत् ।

हस्तौ②

भोजन-काले मध्ये विरामेऽपि हस्तं पात्र एव निदधद् वर्तेत, न दक्षिणजानुनि ।
भोजन-काले वाम-हस्त-तलं भूमाव् ऊरु-प्रदेशे च न निदध्यात् ।
तोय-पानाय शुद्धमेव रक्षेत ।
अङ्गानि न स्पृशेत् ।

शब्दः②

आप्राणाहुति मौनी भवेत् ।
अनन्तरम् अप्य् अतिथि-सद्भावे तद्-उपचारायैव वाचं विसृजेत् ।
न वृथाजल्पं कुर्यात् ।

अन्नादीनां गुणं दोषं वा न कथयेत् ।

सर्वम् अ-शब्दं भुञ्जीत ! यस्य भक्षणे शब्दो ऽवश्यम् भावी, न तत्र विषये दोषः।

प्राणाहुतिः②

प्राणाहुतिकाले दन्तसंबन्धम् अन्नस्य न कारयेत् ।

कवलम्②

व्यञ्जनोपदंशनादिक भुक्त-शिष्टं पात्रे न निक्षिपेत् ।
हस्तोद्धृतं निरवशेषं भुञ्जीत ।

आपोशनम्②

पात्रस्थम् अन्नम् आपोशनात् पूर्वं न स्पृशेत् ।

आदाव् अन्ते च पाद्य-तोयेनैवापोशनं कुर्यात् ।
परिषेचन-तोयावशेषेण आपोशनं न कुर्यात् ।
आपोशनं हस्तस्य प्रक्षालनं लेहनं धूननं वा कृत्वा न स्वीकुर्यात्॥

प्रकीर्णम्②

भोजनाङ्गाचमने कृते, यद्यन्यः प्रणमेत्, तदा पुनराचामेत् ।
कुक्कुटासन-संस्थितः एकपादेन भूमिं स्पृशन् वा भुञ्जीत ।

प्राणाहुत्य्-अनन्तरं वाम-भाग एव हस्तं प्रक्षालयेत् ।

भुक्ति-काले जृम्भण-निष्ठीवनादिकं न कुर्यात् ।

अन्यं स्पृशन् न भुञ्जीत।

प्राणाहुति-शेष-सम्बन्धः②

प्राणाहुतेः पूर्वम् आज्य-संबन्धे,
अनन्तरम् उच्छिष्टे निषेच्य,
तद्-उपयोगे(=??) ऽपि न दोषः ।
अन्यथा तु दोषः ।

प्राणाहुति-कालिकान्न-शेषे पात्रे सत्य् एव
+अनन्तरम् अन्नं परिवेषयेत् ।

तेन तन्-मिश्रीकृत्य भुञ्जीत ।
एवं तद्-अन्नशेषे सत्य् एव पुनः परिवेषणम् ।

परिवेषणम्②

अपक्वान् तैल-पक्वांश् च दर्व्या न दद्यात् ।
अन्यान् पदार्थान् हस्तेन न दद्यात् ।
आयसपात्रेण किमपि न दद्यात् ।

लवणादि②

भगवन्-निवेदनानन्तरं पदार्थान् लवणादिभिः न संस्कुर्यात् ।
भागवतार्थं संस्कारो न दोषाय ।

तद्-ज्ञाने भागवतः प्रतिषेधेत् ।
भोजन-काले लवणं न पश्येत् ।

दीपनाशे②

भुक्तिमध्ये दीप नाशे तदारोपणावधि भुक्ति-पात्रे हस्तं निदधद् वर्तेत ।
अनन्तरम् अपि पात्रस्थम् एव भुञ्जीत ।

१७ हस्त-शोधन-प्रकरणम्①

पात्रेण हस्त-शोधनावसरे
प्रथमम् ऊरू स-जलेन हस्तेन संमृज्य
तयोः पात्रं निधाय प्रहाशः सावधानो हस्तं शोधयेत् ।

परस्पर-संघर्ष-रूपं हस्तयोः शोधनं सम्यक् कृत्वा
वाम-हस्तं पृथक् कृत्य दक्षिण-कूर्पर-भागावर्जित-पात्र-स्थ-तोयेन तं सम्यक् प्रक्षाल्य,
तेन पात्रं गृहीत्वा दक्षिणं शोधयेत् । न तु हस्तयोः परस्पर-संबन्ध-दशायाम् एव
+ऊरुस्थपात्रेण शोधयित्वा
वामेन पात्रं गृहीयात्।

हस्त-शोधनात् पूर्वं श्व-शूद्रादि-दर्शने प्रथमं हस्तौ प्रक्षाल्य,
गण्डूषान् कुर्यात् ।
अन्यदा तु गण्डूषान् कृत्वा हस्तं शोधयेत् ।

अनन्तरं वामेन नखशोधनं कृत्वा
पूर्ववत् क्रमेण हस्तौ शोधयेत् ।

गण्डूष-समये तोयं न पिबेत् ।
अवसाने वामेन दक्षिणं,
दक्षिणेन वामं च
आकूर्परं शोधयेत् ।

अनन्तरं पादौ स्थल-त्रये आजानु संशोध्य
द्विराचम्य
तदा कर्तव्यं कुर्यात् ।

अथ हस्तौ पाक-गृह-पात्रेण शोधयित्वा
भगवद्-अभिषेक-तोयं सकृत् पिबेत् ॥

१८ पात्र-व्यवस्था①

देव-पात्र-मनुष्यपात्रोभय-पात्र-भेदेन त्रिविधानि पात्राणि ।
तत्र देव-पात्रं साक्षाद् भगवद्-आराधनोपयुक्तोद्धरिण्य्-आदिकम् ।
मनुष्य-पात्रं स्वस्य जल-पानाद्य्-अर्ह-पात्रम् ।
उभय-पात्रं पाक-तद्-अर्थ-जलाहरणार्ह-पात्रम् ।
एतद् एव पाक-गृह-पात्रम् इत्य् उच्यते ।

एतेषां परस्पर-संबन्धं न कदाऽपि कुर्यात् । देशादि-वैगुण्येन कदाचित् देव-पात्रोभय-पात्रयोः संबन्धेऽपि न दोषः ।
तयोर् उभयोर् मनुष्य-पात्रेण संबन्धे जाते
तत्-पात्रम् उभयम् अपि केशवादि-वासुदेवान्त-नामभिः मृत्-तिन्त्रिणी(=tamarind)-जलादिभिः शोधयेत् ।

शोधन-काले एक-शोधनानन्तरं पात्रम् अग्निः प्रक्षाल्य,
वाम-हस्तं संशोध्य,
तेन पात्रं गृहीत्वा,
दक्षिणं प्रक्षाल्य
पुनर् मृत्तिकाभिः पात्रं शोधयेत् ।
एवमेव आसमाप्ति कुर्यात् ।
नतु पात्रं प्रक्षाल्य
तेन पात्र-स्पर्शिना करेणैव मृत्तिकादि-शोधक-द्रव्यम् आददीत ।

मनुष्य-पात्रं स्पृष्ट्वा
देव-पात्रादि-स्पर्शेऽपि संबन्धवत् त्रयोदश-कृत्वः शोधनं कुर्यात् ।

एवं नूतन-क्रीत-पात्रेण पाद-शोधकाद्य्-अ-शुद्ध-पात्रेण अन्यदीय-पात्रेण च पूर्वोक्त-पात्राणां संबन्धे,
तत् स्पृष्ट्वा तेषां स्पर्शे च,
शुद्धिर् बोद्धव्या ॥

पुमान् वा नारी वा ऽङ्गानि, धृतं वस्त्रं, शिरः, केशान् वा स्पृष्ट्वा
पात्रं न स्पृशेत् ।
हस्तं प्रक्षाल्यैव स्पृशेत् ।
अ-प्रक्षाल्य स्पर्शे शुद्धिः कर्तव्या ।

धृतं वस्त्रं स्पृष्ट्वा, नारीभिः पात्र-स्पर्शेऽपि नाशुद्धिः,
तदा हस्तप्रक्षालनं तासां वृथा चेष्टैव

इत्युक्तिस् तु तथा-विध-प्रमाणाभावात्
संप्रतिपन्न-शिष्टानुष्ठानाभावाच् च चिन्त्या ॥

१९ स्वाध्याय-प्रकरणम्①

चोदनम्②

भगवद्-अभिषेक-तोयोपयोगानन्तरं

कृत-शुद्धिके स्थले आसीनः

इज्यां समाप्य

"कृतं च" इत्यादिना स्वाध्याय-संकल्पं कुर्यात् ।

यथा-शक्ति वेदान्त-ग्रन्थावलोकन-प्रवचन--सात्त्विक-पुराण-पठन--मन्त्र-जपादीन् कुर्यात् ।

सत्सङ्गः②

उपादान-काल इवास्मिन् कालेऽपि

अर्थ-काम-प्रावण्य--पर-निन्दादि-गन्ध-रहितैर्

आत्म-गुण-पूर्णेः अनुष्ठान-पर्यन्त-ज्ञान-शालिभिः परम-भागवतैः सह

पर-भक्ति-नम्रः संभाषेत ।

उक्ताकार-रहित-केवल--श्री-वैष्णव-विषयेऽपि प्रीतिमान् भवेत् ।

अपराधः②

कस्मिन् अपि, कदाऽपि, करण-त्रयेणापि अपराध-लेशम् अपि न कुर्यात् ।

कदाचित् कर्मवशात् जाते ऽपराधे,

सद्यः क्षामणं कुर्यात् ।

तद्-अकरणे श्री-वैष्णवापराधिना ऽनेन क्रियमाणं

सर्वं सत्कर्म विफलम् एव स्यात् ।

भगवत्-परत्व-ज्ञान--देवतान्तर-वर्जन-रूपाकार-द्वय-योगित्वे

केवल-श्री-वैष्णव-विषये ऽप्य् अपराधः सत्-कर्म-नैष्कल्यापादक एव ।

अन्य-विषये ऽप्य् अपराधः साम-वादादिना तत्-तद्-अधिकारानुगुण्येन सद्यः परिहरणीयः ।

अभिप्रायभेदः②

केनचित् भागवतेन निबन्धन-मुखेन वा साक्षाद् वा

प्रतिपादितम् अर्थं

प्रमाण-शिष्टाचारानुगुणं मन्वानस्य

तं प्रति ग्रन्थतो वा साक्षाद् वा

दुर्-उक्ति-लेश-वर्जं प्रमाणाद्-अनुगुणत्वेन

स्वाभिमतस्यार्थस्य प्रतिपादनं नापराध-कोटौ प्रविशेत ।

तद् अप्य् अपराधत्वेन यदि भागवतो मन्यते,

तदाऽपि विनीतेन क्षामण-मात्रं कार्यम् ।

अर्थ-प्रतिपादनं तु स्वं एव कृतं न्याय्यं चेन्, नान्यथा कुर्यात् ।

स्वस्य वस्तुतो निरपराधत्वे ऽपि

स्व-कर्म-वशात् पार्श्व-स्था यदि परम-भागवतं कंचित् प्रति

आत्मानम् अपराधिनं मन्यन्ते,

तदाऽपि निर्विण्ण-चेतसा परम-भागवतं पार्श्व-स्थांश् च प्रति

सहृदयं क्षामणं कार्यम् !

वस्तु-स्थितिश् चोद्धाटनीया ।(5)

यद्य् एवम् अपि तथैव मन्येरन्,
तदाऽपि न तान् प्रति चित्त-विकारं भजेत् ।

अपि तु स्व-कर्म स्मरन्
तान् प्रति अ-विकृत-मनाः
सन्तुष्ट-चित्तो वर्तेत ।

स्व-विषये निष्कारणम् अपकुर्वत्स्व अपि
स्व-कर्म तत्-कर्म च स्मरता
+एवम् एव तेषु निर्विकारं स-सन्तोषं च वर्तितव्यम् ।

केनाऽपि कारणेन कम् अप्य् अपराध-लेशं न कुर्यात्,
न वा कारयेद् इति सर्वसारम् ।

तद् इदम् अपराध-वर्जनं,
तत्-संभवे क्षामणं,
परेणापराधे निर्विकार-चित्तत्वादिकं च,
सन्यासिनाम् अपि गृहस्थ-विषयेऽपि तुल्यं वेदितव्यम् ।

क्षामणं तु कनिष्ठ-यति-गृहस्थ-विषये शास्त्रबलात्,
विना प्रणामं भवेत् ॥

२० सायं-सन्ध्योपासन-क्रमः ①

सायं-सन्ध्योपासनं नदी-तटाकादाव् एव शक्तः कुर्यात् ।

अनन्तरं गृहम् आगत्य

यथा-शक्ति स्वार्चाम् अभ्यर्च्य

प्रातर् इव साङ्ग-प्रपदनं कुर्यात् ।

तत्र "सायम् अभिगमन" इति स्थाने "श्वः प्रातर् अभिगमन" इति पठनीयम् ।

अनन्तरं तर्पण-रूपं वा वैश्वदेवं कुर्यात् ।

सन्ध्योपासनानन्तरम् एव (निवेदनात् पूर्वं) वैश्व-देव-तर्पणं न कदाऽपि कुर्यात् ।

आदित्ये अस्तं गते अन्ततो घटिकाद्वयम् अपोह्यैव भुञ्जीत ॥

२१ योग-प्रकरणम्①

अनन्तरं कृत-शुद्धिके स्थले आसीनः
स्वाध्यायं समाप्य,
योग-संकल्पं कुर्यात् ।

शक्तश्चेत्, श्रीमद्-आह्निकोक्त-रीत्या श्री-वैकुण्ठ-गद्यानुसन्धान-पूर्वकं
योगम् अनुतिष्ठेत् ।
अ-शक्तस् तु भगवद्-ध्यान-सोपानम् अनुसन्दधीत ।
तत्राप्य् अशक्तौ,

"पादाम्भोजं स्पृशति, भजते रङ्गनाथस्य जङ्घांम्,
ऊरु-द्वन्द्वे विलगति शनैर्, ऊर्ध्वम् अभ्येति नाभिम् ।
वक्षस्यास्ते, वलति भुजयोर्, मामिकेयं मनीषा,
वक्त्राभिख्यां पिबति, वहते वासनां मौलिबन्धे ॥"

इति श्लोकमनुसन्दधीत ।

तन्-मात्रानुसन्धान-पक्षे
तत्-तद्-दिव्य-देश-वासादि-निबन्धन--
तत्-तन्-मूर्ति-विषय-शास्त्राद्य्-अविरुद्धाभिमानातिशय-संभवे
'रङ्गनाथस्य' इत्यस्य स्थाने 'श्रीनिवासस्य', 'हस्तिनाथस्य', ('देवराजस्य',) 'देवनाथस्य', 'भूवराहस्य', 'शार्ङ्ग-हस्तस्य' इत्य्-एवं-रीत्या
अनुसन्धानेऽपि न दोषः ।

तत्र चतुर्-भुज-मूर्ति-विषये
'जङ्घा'-शब्द इव एकत्वाविवक्षा-संभवात्,
'भुजयोः' इत्यस्य स्थाने 'च भुजे' इति पठनम् उचितम् ।

ततः शुभाश्रयं यथा-शक्ति ध्यायेत् ।

निद्रा-प्रसक्ताव् अनावृत-सौधादि-भिन्न-स्थले परिशुद्धे शयने
उदग्-भिन्नायां कस्यांचिद् दिशि निहित-शिरा
अ-नग्नत्वादि-नियमवान्
माधव-शब्देन श्रियःपतिं स्मरन्
सुखेन शयीत ।

२२ सर्व-प्रकरण-शेषः①

एतावता प्रबन्धेन
तत्-तत्-प्रकरणेषु +उपादेयान् हेयांश् च कतिचन विषयान्
दिक्-प्रदर्शन-नीतिम् अनुसृत्य प्रादीदृशाम ।
एवं-जातीयकान् अन्यान् अंशान्
आस्तिकाग्रे-सराः स-प्रतिपन्न-शिष्ट-+अनुष्ठानम् अन्वीक्ष्य
गृहीयुर् इति +इतो विरम्यते ।

परन्तु अत्यन्तावश्यकः कश्चन विषयः सर्व-प्रकरण-शेषतयोच्यते ।

अत्ररा②

केषुचित् कर्मसु प्राणायामत्रयं शास्त्रेषु विहितम् ।
एवं क्वचिद् आचमन-द्वयं, कुत्र-चित् तत्-त्रयं च विहितम् ।

गायत्री-जपोऽपि अष्टोत्तर-सहस्र-संख्याकः,
अष्टोत्तर-शत-संख्याकः, तन्-न्यून-संख्याकश् च बहुविध उक्तः ।

अ-शुद्ध-पात्रस्य शुद्ध्य-अर्थं
तिन्त्रिणी-मृज्-जलादिभिस् त्रयोदश-वारं शोधनं विहितम् ।

एवं गुद-लिङ्ग-प्रक्षालनम् अपि संख्या-नियमवद् एव दृष्टम् ।

एवम् अन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अत्र सर्वत्र सत्त्वरेण, अन्य-चित्तेन च
+अधिक-संख्या-परिग्रहापेक्षया,
अत्त्वरेण तच्चित्तेन च शास्त्रोक्तायास्
तद्-अविरोधेन क्वचित् स्वयम् ऊहितायाश् च न्यून-संख्यायाः परिग्रह एव वरम् ।

तथा हि-
अत्वरं सध्यानञ् च
प्राणायामाचमनयोर् अशक्तेन
सकृत्-करणम् अपि प्रत्यवाय-निवारकं भगवत्-प्रीतिजनकं च भवेत् ।
न वैपरीत्येन +अ-सकृत्-करणम् ।

ततश् चाचमने
चुलकेन जलादानानन्तरं
मन्त्रं शनैर् उच्चार्य
हृद्-गतं तोयं पिबेत् ।
एवं त्रिःकुर्यात् ।
न तु तोयम् आददान एव पिबेत् ।
अङ्ग-स्पर्शश् च त्वरां विना यथावन्-मन्त्रेण कार्यः ।

प्राणायामम् अपि सम्यक् कुर्यात् ।

एवम् अशक्तौ सत्यां
यथावद् अनुष्ठाने दश-वार-जपोऽपि युक्ततरः ।
न त्व् अशक्ताव् अपि वैपरीत्येनानुष्ठितो ऽधिकजपः ।
किं पुनः शक्तौ ।

एवम् अन्यत्राप्य् ऊह्यम् ।

ध्यानम्②

तथा ध्यान-रहितं कर्म निष्फलम् ।
तस्मात् सन्ध्योपासनादिकं सर्वं कर्म
तत्-तद्-देवताः,
क्वचित् तद्-अन्तर्यामिणं,
क्वचित् साक्षाद्-वाच्यं च परमात्मानं
तदीय-विग्रहादिकम्,
अन्यांश् च विषयान् ध्यायन् एव कुर्यात् ।

एवं जल्पतो ऽधिक-जपापेक्षया, मौनिनः स्वल्पजप एव ज्यायान् ॥

एवं भगवद्-आराधने ऽपि
सत्वरं ध्यान-रहितं च +अनेकोपचार-समर्पणापेक्षया
+अत्वरं स-ध्यानावधानं च प्रधान-कतिपयोपचार-समर्पणम् एव वरम् ।

तथा हि- उद्धरिण्या अर्घ्यम् आदाय,
'भगवन् ! इदम् अर्घ्यं प्रतिगृणहीष्व' इति स-भय-भक्ति-विनयं शनैः प्रार्थ्य,
मूल-मन्त्रं सस्वरम् उच्चार्य
भगवद्-दक्षिण-हस्ते मनसा किञ्चित् प्रदाय,
शेषं प्रतिग्रह-पात्रे प्रक्षिप्य,
'भगवन् ! एतद् अनुबन्धिनो ऽपराधान् क्षमस्व' इति प्रार्थ्य,
'अनेन भगवान् प्रीयतां वासुदेवः' इति भगवति समर्पयेत् ।
एवं पाद्यादाव् अपि द्रष्टव्यम् ।

एवं करणे देश-कालादि-वैषम्येण लघुतरम् अर्चने ऽपि न दोषः । अति-त्वरया करणे,
सर्वम् अकृत-प्रायम् एव ।

शास्त्राधीति-निदर्शनम्②

यद्य् एकम् अपि शास्त्रं संपूर्णम् अधीते,
सम्यग् जानाति च,
तदा विद्वान् इति व्यवह्रीयते,
शक्नोति च +अनधीतम् अपि विषय-जातं विज्ञातुम् ।

न हि किञ्चित्-स्पृष्ट-सर्व-शास्त्रः
कञ्चिद् अपि विषय-लवं यथावत् ज्ञातुम् ईष्टे ।
अयम् एव न्यायो ऽत्रानुसन्धेयः ।

यथावद् अधीत-सर्व-शास्त्रस्य प्रवचनादाव् इव ;
यथावद् अनुष्ठित-मुख्य-पक्षस्य
भगवत्-प्रीत्य्-आदौ कैमुतिक-न्यायो द्रष्टव्यः ॥

शुद्धिः②

एवं हस्ताव् आकूर्परं सम्यक् प्रक्षाल्यैव
पूर्वोक्त-पात्र-त्रयम् अन्यद् वा परि-शुद्धं वस्तु गृहीयात् ;
न तु कर-तल-मात्रं
ब्रह्म-यज्ञ-काल इव
जलेन संमृज्य गृहीयात् ।

तथा सति पात्रादेर् अशुद्ध्या,
तत्-साध्यं क्रिया-जातं विफलम् एव भवेत् ।

किं बहुनोक्तेन ?
यस् तावत् श्रुति-स्मृति-पाञ्चरात्रोक्तं
सर्वं नित्य-नैमित्तिक-रूप-सत्-कर्म-जातं
तत्-तत्-कालेषु यथा-वद् अनुतिष्ठति,

तस्यापि सूक्ष्माचारापरिज्ञाने
स्वदेह-यज्ञ-सूत्र-उत्तरीयादेर् अशुद्धतायाः,
पूर्वोक्त-पात्राणाम् अशुद्धेन पाद-शोधन-पात्रादिना परस्परं च संसर्गस्य,
साक्षाद् आराधनोपकरण-भूत-तुलसी-पुष्प-गन्धादीनां भगवद्-अनर्हतायाश् च प्रसङ्गेन,
निष्फलानुष्ठानत्वं यथावद् अनुष्ठानाभावो वा प्रसजेत् ।

कुलाभिमानम्②

तत्त्वज्ञानादिभिर् अन्यैर् बहुभिः प्रशंसा-हेतुभिः प्रकारैर्
आधिक्ये सत्यपि,
सूक्ष्माचार-परिज्ञान-वैभवाद् एव हि
कुलान्तरापेक्षया श्री-वैष्णव-कुलम् अन्येऽपि प्रशंसन्ति ।

अतः कालादि-दोषात् तद्-भ्रंशो मा भूद् इत्य् अस्माभिर् अद्यात्र दिक् प्रदर्शिता ।
इति सर्वम् अनवद्यम् ॥

▼ English

Despite being greater in terms of admirable qualities led by the knowledge of suchness,
it is only because of the glory of the knowledge of fine conduct
that the shrI-vaiShNava school is admired more than other schools even by others.

Hence, so that this may not be lost due to faults such as those of time, here today a direction has been
shown by us.

इत्थं शिष्ट-तमाचारं
स्मृतिं चालोच्य संयमी। रङ्गरामानुजाभिख्यः
कृतवान् कृतिम् उत्तमाम् ॥

त्यजतो वैष्णव-कुलं
सूक्ष्माचारस्य संप्रति ।
स्थापनार्था कृतिर् भूयात्
सताम् आदर-भाजनम् ॥

॥ हेयोपादेयदर्पणः संपूर्णः ॥
श्रीमते वेदान्त-रामानुज-महादेशिकाय नमः ॥
श्रीमते रङ्ग-रामानुज-महादेशिकाय नमः ॥
शुभम् अस्तु

Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा①

Goals ध्येयानि②

Dyugangā (<https://rebrand.ly/dyuganga>) is a work group dedicated to the promotion of ever-victorious Hindu ideals and arts. It's current focus is in presenting important texts for easy study.

The texts may be presented as

- audio files (eg: [MahAbhArata audio book project](#)),
- as web pages (eg. [Apastamba-gRhya-sUtra](#), [Apastamba-dharma-sUtra](#), [EkAgnikANDa commentary](#), [manu-smRti](#), [raghuvaMsha](#), more [kalpa-texts](#), [tattva-texts](#), [universal subhAShita DB](#)),
- as dictionaries (eg: [stardict](#))
- ebooks distributed on various platforms - (eg: [vishvasa.github.io/book-pub](#), amazon, google play). Formats include md, pdf (A4, A5), epub, azw3, html, etc.

We distribute these for free, and under a CC BY 4.0 license. (Platforms may levy their fees.)

You may subscribe to mail-streams for past and future announcements ([dg](#), [hv](#), [san](#)).

The choice of material heavily depends on the special interests of its current lead (vedas, kalpa, purANa-s).

संस्कृतानुवादः③

द्युगङ्गा नाम कार्यसंस्था ऽजेयानां भारतीयपुरुषार्थपरिकल्पनानाञ्च हिन्दुकलानाञ्च प्रसारणाय वर्तते। तदीयस् स्थूलोद्देशोऽधुना प्रमुखग्रन्थानाम् अध्ययनसौकर्याय प्रस्तुतिः। ततो ग्रन्थसङ्कलनकेन्द्रम् इति वक्तुमलम्।

ग्रन्थानाम् प्रस्तुतिर् ध्वनिसञ्चिकाभिस् स्यात् (यथा [मुहाभारतपारायणप्रसारणे](#)), जालक्षेत्रपृष्ठैर् वा (यथा [विश्वासस्य मन्त्रटिप्पणीषु](#), [एकाम्निकाण्डटीका](#)), शब्दकोशैर् वाऽपि ([stardict](#))।

सद्यश्च ग्रन्थाः संस्थाग्रण्या रुचिविशेषम् अनुसृत्य चिताः - वेदाः, इतिहासपुराणानि, कल्पवेदाङ्गग्रन्थाश् चेति।

Contribution दानम्③

Donations and sponsorship are welcome (use [contact page on our website](#)) - they help offset operating costs (eg. worker payments mainly ~1L/mo, book distribution) and plan further projects. Project-specific sponsorship opportunities are occasionally advertised on our social media accounts and on certain mailing lists.

Table of Contents

ॐ	4
०१ अभिगमनम्	5
०१ मल-मूत्र-विसर्जन-प्रकरणम्	5
०२ शौच-प्रकरणम्	5
०३ गण्डूष-प्रकरणम्	5
०४ आचमन-प्रकरणम्	5
०५ दन्त-धावन-प्रकरणम्	6
०६ स्नान-प्रकरणम्	6
०७ वस्त्र-धारण-प्रकरणम्	7
अन्तरीयम्	7
उत्तरीयम्	8
अन्ये	8
०८ पुण्ड्रधारण-प्रकरणम्	8
०९ सन्ध्योपासनादि-प्रकरणम्	8
तर्पणानि	8
न्यासः	8
प्रोक्षणे	9
राक्षसमुद्रा	9
जपः	9
देवालयसमीपे दिक्	9
स्पर्शः	9
जपे करौ	9
जपे न्यासः, प्रोक्षणम्	9
उपस्थानम्	10
अष्टाक्षरजपादि	10
ब्रह्मयज्ञक्रमः	10
१० भगवत्-सेवा-प्रकरणम्	10
११ औपासन-प्रकरणम्	11
दानेन प्रत्यवायवारणम्	11
१२ प्रातर्-अभिगमन-प्रकरणम्	11
१३ उपादान-प्रकरणम्	13
१४ इज्या-प्रकरणम्	14
१५ भगवद्-आराधन-प्रकरणम्	15
अवश्यकार्यता	15
अनुकल्पाः	15
क्रमः	15
सङ्क्षेपः	15
पात्रसङ्क्षेपः	16
सुरभिमुद्रा	16
ग्रासमुद्रा	16
निर्देशः	16
घण्टा	16

शोषणम्	17
दीपः	17
षोडशोपचाराः	17
प्रथमे मन्त्रासने	17
द्वितीये स्नानासने	18
तृतीये अलङ्कारासने	18
चतुर्थे भोज्यासने	18
पञ्चमे पुनः मन्त्रासने	18
षष्ठे पर्यङ्कासने	19
समाप्तिः	19
व्यत्यासाः	19
अनेक-निमित्त-संभवे	19
नित्य-नैमित्तिक-सन्निपाते	20
भूत-शुद्धिः	20
भगवत्तीर्थम्	20
१६ भोजन-प्रकरणम्	21
अतिथि-प्रतीक्षा	21
गोमयलेपः	21
पत्राणि	21
वेषः	21
पानम्	21
हस्तौ	21
शब्दः	21
प्राणाहुतिः	22
कवलम्	22
आपोशनम्	22
प्रकीर्णम्	22
प्राणाहुति-शेष-सम्बन्धः	22
परिवेषणम्	22
लवणादि	22
दीपनाशे	23
१७ हस्त-शोधन-प्रकरणम्	24
१८ पात्र-व्यवस्था	25
१९ स्वाध्याय-प्रकरणम्	26
चोदनम्	26
सत्सङ्गः	26
अपराधः	26
अभिप्रायभेदः	26
२० सायं-सन्ध्योपासन-क्रमः	28
२१ योग-प्रकरणम्	29
२२ सर्व-प्रकरण-शेषः	30
अत्वरा	30
ध्यानम्	30
शास्त्राधीति-निदर्शनम्	31
शुद्धिः	31

कुलाभिमानम्	32
Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा	33
Goals ध्येयानि	33
संस्कृतानुवादः	33
Contribution दानम्	33